Вечоріло. В хатинці було холодно, вогко й темнувато. Брудний світ ледве проходив знадвору крізь маленьке, похилене віконце й скупо сірів по голих, брудних стінах, по чорній земляній підлозі по всій убогій обстанові "робітницької кватири".

А Максим все сидів, обперши голову на стіну й дивлячись кудись за піч. В дірявих черевиках його ще зранку неприємно холодила, ногу грязь, по всьому тілі давно вже ходили хвмльки дрижаків, але йому не хотілось ні вставати, ні поворухнутися. Хотілося тільки сидіти й слухати ту мішанину з нудьги, одчаю, злості й суму, яка тяжко давила груди й сковувала тіло якоюсь байдужістю й млявістю. Вмить щось голосно й твердо застукало. Максим байдуже одвів голову від стіни і вже поволі став підводитись, коли двері розчинились і в хатинку вступила якась висока, струнка, повна жіноча постать, вся в чорному й в чорному широкому капелюсі на голові. Поважно озирнувшись і вдивившись в Максима, вона вмить зупинилась і стала пильно дивитись на його. Максим також зупинився, жалко, винувато усміхнувся й нервово-поспішно почав обсмикувати на собі свою синю, аж до блиску заялозену роботою, сорочку.

— Знов нудитесь? — тихо, але серйозно й строго промовила вояа.

— Як нуджуся? — ніби не зрозумів він і ще ширше усміхнувся, силкуючись не зустрічатись з її серйозним, строгим поглядом великих сірих очей.

Вона ще трохи мовчки подивилась на його, потім також мовчки й серйозно повернулась, защіпнула двері на крючок і, одвернувшись від його, стала поважно, не хапаючись, витягати якийсь жмут паперу з-за корсажу. Витягнувши, вона з тим же серйозним і поважним виглядом застібнулась, повернулась знов і, поклавши жмут на стіл, мовчки сіла на лаву, мимохіть протягнувши йому свою, доволі велику, затягнену в чорну рукавичку руку. Максим поспішно й нервово-незграбно потряс її й навіть

шаркнув одною ногою по підлозі, все так же широко й винувато усміхаючись.

— Ну, розказуйте, — тихо кинула вона, дивлячись кудись на лавку, що сіріла понад стіною своїм драним білим ряденцем.

Максим тільки ніяково й смішно якось повів головою й подивився їй на капелюх.

— Ну?

— Та що ж я, добродійко, буду розказувати.

— Товаришу! — підвела вона голову і строго подивилась на його. — Я перш усього не "добродійка", а "товаришка". Останній раз вам говорю, що я для вас не "добродійка", а "товаришка Людмила", як ви для мене "товариш Максим"... Розумієте?

— Та розумію, але ж... як же...

— Без "але ж". Це раз. А друге, сідайте і зараз же розказуйте все... Мені ніколи, я ще маю справу до вас... Де Сашко?

— На роботі ще.

— І Василь?

— І Василь.

— А ви?

Максим знов усміхнувся й мовчки став для чогось гладити рукою круглий довгий жмут паперу. Людмила подивилась на його, подержала

трохи свій погляд на його губах, на яких грало щось болісне й безнадійне, і зараз же одвернулась.

— Прогнали чи знов самі покинули? — глухо промовила вона.

— Сам, — прошепотів він і хутко подивився на неї. Але вона дивилась кудись на двері й не казала нічого. Максим ще трохи постояв і нерішуче сів на другий кінець лави. В хатинці стало тихо. Максим декільки разів подивився на неї, але вона сиділа непорушно, й тільки видно було, як тихо, ледве помітно, хвилювались високі груди її під чорною сукнею.

— Товаришко! — нарешті несміло промовив він.

— Ну? — не повертаючи голови, обізвалась Людмила.

— Ви сердитесь на мене?

— Серджусь.

Максим ще жалкіше усміхнувся й хотів щось сказати, але тільки обсмикнув сорочку й нервово повів плечима.

Людмила повернула голову й мовчки подивилась на його. І знов їй щось гостро здавило в грудях, знов якось страшно стало, дивлячись на цей знайомий їй, жалкий і сумний вираз його безпокійних очей і уст. І знов вона одвернулась.

— Ну, говоріть же, я ж чекаю, — м'яко прошепотіла вона. — Говоріть все. Коли покинули?

— Учора.

— Гроші маєте?

— Ні... Так трохи... Маю...

— Товаришу!..

— Їй-богу, маю!

— Покажіть!

Максим, ніяково усміхаючись, поспішно засунув руку в кишеню своїх замазаних, обдрипаних штанів і, покопавшись, витягнув декільки срібних та мідних монет.

— Покажіть, — нахилилась Людмила над рукою.

— Три... Вісімнадцять... Двадцять вісім копійок! Це, по-вашому, гроші? — подивилась вона на його з усмішкою.

— А що ж? — радісно засміявся він на усмішку, держачи руку з монетами. — На два дні буде... — І, знов несміло подивившись на неї, тихше додав: — Поки знайду роботу.

— Для того, щоб знов кинуть? Максим став ховати гроші в кишеню.

— Га?

— Не знаю... І знов змовкли.

— Правда, я падлєц, добр... товаришко? — вмить якось роблено, сміливо промовив він і з якимсь викликом в очах подививсь на неї. Людмила хутко озирнулась за цими словами й мовчки зупинила на йому свій здивований погляд:

— А це ще для чого?

— А хіба ні?

— Не меліть чортзна-що, — сухо кинула вона й знов одвернулась.

Максим ніяково усміхнувся й замовк.

— Хоч би заарештували, — помовчавши, знов почав він, але вже не всміхаючись, а якось задумливо й сумно, протягуючи слова. — Всіх беруть, а меие... Хоч би скоріше вже. А так вже не можна...

Людмила мовчала.

— Все одно... Я більше не можу... Я вже не можу...

— Чого не можете? — тихо кинула Людмила.

— Не можу, всього не можу! — живо повернувся він до неї. — Не можу жити... не можу робити... Все паскудно, погано... Всі такі погані... Всі... Ну, скажіть, ну, скажіть самі: то добре, що вони лаються, що вони замість того, щоб боротися, лаються між собою, сваряться! І нас сварять... Он учора один есде каже: "Есери не соціялісти, а буржуа". Ну, то добре?

Людмила мовчки дивилась на двері.

— Хіба так можна? Хіба можна таке говорить? Ми ж соціялісти, ми ж за правду, за все хороше... А самі лаємся... Між собою… А робітники хіба... Ех!.. Що робітник? Ви думаєте, що він розуміє? Йому говорить есде, а він і вірить... Не люблю я есде.

— Глупості говорите!

Максим хотів щось сказати, але замовк і, помовчавши трохи, тихіше знов почав:

— Справді, я той... Я сказав глупость... Коли ж мені так досадно... Скрізь сварки, скрізь нелюбов... Ну, добре, тепер я в українській партії і ще не знаю, як тут... А коли я був у соціял-демократів, а потім у есерів, так... Знаєте, просто всяка віра пропадає у все... І жити не хочеться.

— Треба самому робити, а не критикувати других, — тихо промовила Людмила.

— А де робити? Де? — наче тільки й чекаючи цього, з болем скрикнув Максим. — Що робити7.. Що?

— Все, скрізь.

— Де? Серед робітників? Ану, попробуйте! Попробуйте на моєму місці! Ви думаєте, вони мене слухатимуть? Хіба я інтелігент?.. Я такий же робітник, як і вони. Та й така робота? Ходить на занятія та лаять есерів або есде? Я не можу вже на занятія ходити!..

— Я це знаю, — перебила Людмила. — Ви вже, здається, два тижні як не приходите ні на одну збірку.

— Не можу... Вибачайте... їй-богу, так мені скучно... Та я ж уже не первобитний [1]... Я б хотів... Я, знаєте, піду стрілять когось! — вмить несподівано рішуче скінчив він і вперто подивився прямо в очі Людмилі, що знов хутко озирнулась до його.

— Ви здорові, товаришу? — серйозно обдивилась вона на його лице.

— Здоровий, здоровий! — злісно, голосно заговорив він. — Я зовсім здоровий! Зовсім! Тільки я так уже не можу. Коли я йду на занятія, я йду раз у раз нарочно по великих улицях, коли вони всі їдуть у своїх екіпажах і не бачать навіть мене; я... я б хотів їх убить усіх!.. Я вже не можу ходити по улицях... Мене так душить ненависть, що я кусаю собі іноді рукав, .щоб не кричати... їй-богу! Я не можу вже. 1 на роботу не можу! Знаєте, я

більше заморюся за день од злості, ніж од роботи... Бо я, знаєте, все думаю, що я роблю їм... Я не можу вже робити... Я лучче з голоду здохну!.. Не хочу на їх, на експлуататорів своїх, робити... А ви мені — занятія! Що занятія? Що я їм зроблю занятіями? Коли то ще буде?.. Ви дайте мені таку роботу, щоб я знав, що я кожду минуту роблю щось таке, .що погано для їх. Я хочу такої роботи, щоб я аж упивався, щоб... Дайте мені таку роботу!..

— Занімайтесь з первобитними, організуйте...

— Ах!.. — з одчаєм перебив він. — Я ж... Я ж вам говорю, що вони не слухають мене... Та я й сам ще не знаю так, як інтелігент... Хіба я знаю що?

— Учіться, — несміло хинула Людмила. Максим подивився на неї й зітхнув.

— Не можете? — прошепотіла вона з жалем. Він тільки знов безнадійно й жалько всміхнувся.

— Ну, що ж робити? Що ж робити? — з мукою подивилась вона на його. — Скажіть, чого ви хочете? У вас є мати?

— Нема.

— Нікого нема?

— Є в селі батько і брат... Не люблять мене мужики. І я їх не люблю... Я, знаєте, нікого не люблю... Я не вмію любить... Другі там так... і ходять гулять... до дівчат... а я не вмію... Я злий, знаєте... Я всіх ненавиджу... Я, знаєте, так ненавиджу всякого, що добре одягнений, що... От і вам не вірдо... — похмуро скінчив він, і навіть щось вороже й чуже зачулося в цих словах.

— За те, що я так одягдена? — криво усміхнулась Людмила й повела оком по своїй чорній добрій сукні.

— Ні... Так... Нікому не вірю... Настало тяжке й ніякове мовчання. Знадвору вже ледве пробивався сіренький світ і, наче знехотя, торкаючись широкого Людмилиного капелюха, тихо голубив змучене, стомлене Максимове обличчя. І, дивлячись на його, на цей тонкий ніс, на впалі щоки, на безпокійні вузькі очі його, на губи з цим болісним виразом, на всю постать його невеличку, нервову, — їй невимовне хотілось тихо, ніжно провести долонею по щоці (неодмінно по щоці), приголубити його, сказати щось радісне, тепле й зігнати це тяжке й тужливе з уст і очей.

І вже великі сірі очі її не дивились строго; гарне, трохи сухе обличчя її мов укрилось чимсь сумним, і вся постать виявляла якесь безсилля, непевність і одчай.

— Що ж робити, що ж робити? — якось байдуже, й задумливо, й наче не тямлячи того, що промовляли уста, прошепотіла вона. Максим хутко повернув голову й подивився на неї.

— Стрілять піду! — злісно кинув він. Вона знов пильно подивилась на його, але не сказала нічого, тільки нахмурилась і не зводила з його очей.

— Вам не хочеться вже жити? — помовчавши трохи, якось рівно промовила вона.

— Я боротися хочу! — з силою скрикнув він. — Я хочу справді боротися, як кличуть всі інтелігенти... Чого ж вони обманюють? Нащо ж вони обманюють нас?

— Та хто обманює? Хто обманює вас? — і собі скрикнула Людмила з мукою. — Хто вам говорить, що треба йти стріляти? Учіться, учіть других, побільшуйте сили... Хіба ж то боротьба?.. Хіба... Ах, ну, що вам говорити,

коли ви такий!.. Не можна ж так, голубчику, не можна, товаришу... Ви знервувались... Ви...

— Я не можу... — перебив він її, але якось розслаблено й чуло. — Неможливо так жить... Хай мене забирають в тюрму!.. Я не можу робити, я не можу зароблять собі на хліб, я подлец, я їм чужий хліб, я такий же експлуататор, я... Я донесу на себе!

— Що? — зблідла Людмила.

— Я донесу на себе... Я хочу в тюрму! Я хочу страждать!

— Ви як хлопчик, Максиме, — тихо усміхнулась вона болісною усмішкою. — "Донесу", "у тюрму"... Для чого?

— Боротись, активно боротись! Мені нудно, я не маю роботи, духової роботи!.. Я стрілять піду!

— Ну, з вами сьогодня не можна говорити! — вмить розсердилась вона і гнівно встала, трохи почервонівши. — Робіть що хочете!

Максим знов винувато усміхнувся й собі для чогось встав, дивлячись на неї жалкими очима й нервово погладжуючи себе по темно-русому розпатланому чубові.

— Можете! Йдіть! — махнула вона рукою на двері і стала застібати своє пальто, не попадаючи ґудзиком в петлю й поспішаючи.

— Ну, а що ж робити?.. Га?.. — несміло прошепотів він.

Людмила глянула на його, кинула застібати і раптом чогось страшенно скипіла:

— Що? А я знаю?.. А ви слухаєте мене?.. Ви думаєте, що мені приємно дивитись на вас? Хіба ви мені вірите?.. Я ж "ін-те-лі-гентка!". Я... Ви самі сказали... Ви думаєте...

І чуючи сама, що говорить якусь нісенітницю, вона зупинилась і, круто одвернувшись, підійшла до вікна і стала дивитись на улицю. Потарабанивши трохи дрижачими пальцями по шибі, вона знов повернулась і спокійніше вже підійшла до стола.

— Робіть що знаєте, — роблено байдуже промовила вона. — Тільки щоб потім не нарікали на мене... Більше нічого... А тепер я маю до вас справу, — діловим сухим тоном додала вона, беручи й розгортаючи жмут, з якого зараз же випало на стіл декільки аркушиків паперу. — Ідіть сюди.

Максим хутко й поспішаючи зірвався з місця й підійшов до стола.

— Через тиждень буде демонстрація, — не повертаючи до його голови й розгортаючи папірчики, трохи понизила вона голос. — Треба роздавати й розліплювати цей тиждень прокламації. Візьметесь?

— Візьмусь, візьмусь! Через тиждень? Невже це справді, добродійко... товаришко? — дрижачим, захопленим голосом вмить вирвалось у його.

Людмила хутко подивилась на його і проти волі усміхнулась. Лице його світилось чимсь таким трохи розтеряним, але ясним і легким; губи усміхались так недовірчиво, але з такою радісною надією, що здавалось, ніби воно стало зовсім друге.

— Раді? — не зводячи з його очей, кинула вона. Максим подивився на неї, соромливо-щасливо засміявся і, почервонівши весь, став читати прокламацію.

Але видно було, що не розумів нічого.

— Можете забрати їх і заховати десь, — кладучи на стіл жмут, промовила Людмила.

— Добре, добре, я заховаю? — радісно одізвався вій від папірчика. — Я заховаю! Я сьогодня ж і піду розліплювати... Можна сьогодня?

— Хоч і зараз.

— Добре, добре. Це, значить, у цю неділю?

— У цю!

— А чого ж ви мені не сказали зараз же, як прийшли? Я б і не говорив усього. А то...

І він винувато глянув на неї, мов прохаючи вибачення. А вона м'яко дивилась на його і почувала, як бажання притулити цю любу голову до грудей і приголубити її, розцілувати її росло все більше й більше у грудях і хвилювало їх.

— Ви не сердитесь на мене? — соромливо й ніяково пробубонів він, акуратно складаючи прокламацію.

— Ні, серджусь! — засміялась Людмила. Він глянув на неї й собі засміявся.

— А ви дуже боїтесь мене? — додала вона.

— А боюсь! — щиро глянув він їй в вічі. — Ви такі серйозні собі, такі, знаєте, строгі... А я з вами так говорив.

— Я серйозна? строга? — здивовано підняла вона свої трохи широкі брови. — Хто це вам сказав?

— А ну да, серйозні... Такі... Коли ви вперше стали заніматись нашим гуртком, я, знаєте, хотів кидать через вас українську партію.

— Та-а-к? — криво усміхнулась вона.

— А потім... А потім, — поспішаючи й мов бажаючи скоріше залагодити вплив цих слів, підняв він трохи навіть голос. — А потім я побачив, що би тільки так, а що ви дуже добрі, тільки вид такий серйозний... я вже нізащо не кинув би... Я потім через вас і вивчив нашу мову... Спершу я сміявся навіть, що по-українськи, по-хохлацьки... А потім, як ви стали говорити з нами й вияснили все... А особливо, що ви такі серйозні й такі.... інтелігентка... говорите по-нашому, по-мужицькому. Я знаю, що це глупо, що так не можна судить... Всяка мова...

І, заплутавшись, він зупинився й став знов складать папірчики.

— А есерів більше не соромитесь, як вони вас називають "шоманістом"? [2] — ледве усміхаючись, ласкаво спитала Людмила.

Максим підняв голову й засміявся.

— Еге! тепер вони самі просять у мене книжок ер-у-пе [3] . Говорять, що тут, на Україні, з російськими книжками по селах не можна вести роботи. Позавчора я дав одному з нашої гурткової бібліотеки... "Дядька Дмитра" і "Страйк".

— Ну, а зараз вже не хочете йти стрілять? — серйозно подивилась вона на його.

— Ні! — також серйозно промовив він і твердо, мов підкріпляючи свої слова, витримав її погляд.

— І в тюрму ні?

— В тюрму? — перепитав він. — В тюрму я, мабуть, все одно з демонстрації попаду.

— А-а! Так... — якось протягнула вона, мов догадавшись, і пильно глянула на його, вмить спитала: — Ну, а скажіть правду: ви це подумали, як я вам сказала про демонстрацію, чи просто самій демонстрації зраділи? Тільки правду говоріть!

Максим трохи змішався.

— Не знаю, не знаю, — стурбовано, нервово потер він себе по голові. — Ні!.. А може. Я знаю тільки, що я зрадів, а чого — не знаю.

— Ну, то неважно! — зітхнула вона, — Покиньмо!.. Що я говорила? Ну да все одно.

І вона знов подивилась на його, і знов такою близькою й дорогою була для неї ця постать, що вона вмить стрепенулась, якось здивовано, злісно зітхнула й голосно вимовила:

— Фу, які глупості!

— Що таке? — стурбувався Максим.

— Нічого, нічого... Ви коли підете розліплювати? — раптом сердито й сухо кинула вона.

— Сьогодня ж! — винувато подивився він на неї.

— Будьте обережні! Не налазьте навмисно на арешті Чуєте?

— Ні!

— Потім через два дні приходьте до мене на квартиру. Ви вже знаєте де. Тільки не звоніть, а просто постукайте в стіну. Другий поверх, етаж. Не забувайте: від 6-ї до 7-ї ввечері. Коли я не обізвусь на стук, тоді подзвоніть і говоріть, що ви з пошти до телеграфістки з запискою. Розумієте? Я, може, питиму якраз в той час чай або десь вийду...

— Добре, добре.

— Ну, а тепер до побачення! Жду через два дні. І вона знов стала застібати своє пальто, дивлячись кудись у вікно і знов маючи той же серйозний і строгий вигляд.

— Прощайте! — застібнувшись, протягнула вона йому руку і, не озираючись, вийшла з хатинки.

Надворі було ще видко, тільки якось вогкіше, ніж у хатинці, й подував нервовий весняний вітер.

Вийшовши на уличку, на яку виходило й віконце "кватири", Людмила пильно озирнулась на всі боки і, спустивши на лице вуаль, хутко пішла нагору, струнко хитаючись своїм повним, рівним станом. Але не встигла зробити й десяти ступнів, як зразу зупинила трохи ходу і стала вдивлятись в якусь постать, що чогось нерухомо стояла біля тину й пильно дивилась просто їй в лице.

"Знов той самий індивід", — подумала вона, й страшенна роздратованість закипіла у неї в грудях.

А індивід, наче помітивши це, тихо рушив уперед і, помахуючи паличкою, тільки озирався іноді. На йому був якийсь по коліна жовтий теплий піджак, чоботи, картузик і зелений шарф на шиї. Лиця Людмила тепер не бачила, але пам'ятала тільки маленькі, ніби жовтенькі оченятка, що бігали якось на всі боки, та коротеньке підборіддя з кущиками білих волосків.

Придумавши щось, Людмила вмить зупинилася. Індивід пройшов, не озираючись, декільки ступнів, потім обернувся й також зупинився.

"Ага", — пролетіло з ненавистю у Людмили, і вона рішуче стала наганяти його. Порівнявшись з його піджаком і зробивши ще ступінь вперед, вона раптом повернула до його голову і з такою силою ненависті, зневаги й огидливості промовила "ш-шпиг!", що індивід зупинився, роззявив рота і, трохи навіть зблiднувши, так і застиг. А Людмила, не озираючись, швидко пішла вперед і хутко сховалась за рогом. Тоді індивід, мов схаменувшись, мало не бігом кинувся за нею, але коли вискочив за ріг, — чорної повної постаті вже не було на темній, глухій улиці.

Дійсно Максим змінився. Він уже не сидів цілими годинами, байдуже дивлячись в куток, не усміхався жалько й безнадійно, не збирався ні стріляти, ні в тюрму. Цілими днями він десь бігав, з кимсь вів якісь справи, переходив з фабрики до фабрики й завше мав десь за пазухою цілий жмут прокламацій. Він навіть дістав собі десь якусь кумедну роботу, на яку ходив тільки зрання до обіду або з обіду до вечора, так що другу половину дня ходив уже собі, де знав. А через кожді два дні з'являвся у Людмили. І хоча так же само, як і перше, ніяково м'яв свій жовтенький без підкладки капелюх, хоча так само старанно й обережно обходив килимок біля ліжка, боячись ступити на його забрудненими, подраними черевиками, хоча й тепер, як і перше, почував себе трохи не при собі в цій чистенькій, затишній кімнатці, але тепер, увійшовши, він зараз же, мов бажаючи загладити свій візит приємною звісткою, починав ще з порогу шепотіти:

— Усе добре, знаєте... Діла йдуть добре... Усе як слід...

Але Людмила зараз же перебивала його, брала з рук його капелюх і з тою ласкавою усмішкою на устах, яка робила її серйозне і строге лице зразу добрим і тихим, мовчки вішала на кілок, а йому показувала на стільчик. І Максим, хоча так же, як і перше, бережно сідав, соромливо підібравши під стілець свої ноги, хоча й тепер іноді скоса подивлявся на

своє дірявеньке пальто, але зате на устах його не плакала усмішка, очі не бігали з якоюсь боязкою, винуватою тугою, а навпаки, він весь час мав такий вигляд, ніби ось трохи посидить і має зараз же бігти до чогось любого, милого й радісного. І говорив він хоча й поспішно, й так же нервово, але з щасливим запалом, з силою й охотою. І Людмила мовчки слухала його, і з уст у неї не сходила усмішка, що мов довгими проміннями виходила з очей, що з великих і сірих робила їх двома милими, довгими щілинами з ясним, тихим світом доброти. І мало не кожного разу Максим дивився на цю проміняcту усмішку, і щоразу йому хотілось щось сказати, але він тілько соромливо тупився й зараз же оповідав щось друге.

Так, він що два дні ходив і рапортував. І кожного разу лице його здоровішало, здоровішало, кожного разу він все щасливіше сміявся, й кожного разу кудись поспішався, мов боявся упустити щось любе й дороге. І Людмила не вдержувала його; тільки, як він уже дуже мало сидів, лице її робилось знов серйозне, а через те якесь поважне і строге. Тоді великі сірі очі її мов ще побільшувались і мов обливали все трохи смугляве, гарне лице її строгим і навіть суворим світом. Тоді й Максимові робилось якось ніяково й холодно й інстинктивно хотілось викликати знову усмішку. І іноді це йому вдавалось; і тоді вони обоє радісно й трохи соромливо сміялись і щиро прощалися.

А в суботу довго сиділи й все обмірковували. І хоча лице Людмили не всміхалось, але Максим пильно слухав її й, нервово потираючи себе по голові, весь час промовляв:

— Добре, добре.

А прощаючись, Людмила трохи задержала його руку в своїй і, м'яко дивлячись на його, промовила:

— Глядіть же, товаришу. Пам'ятайте, що мені дуже боляче буде, коли ви задурно попадетесь. Дуже боляче... Бо ви дуже хороший і...

корисний... Ви, може, корисніший, ніж кільки інтелігентів разом. Здержите ж своє слово?

— Здержу, здержу, от побачите!

— Ну, глядіть!.. Завтра ж чекайте мене там...

— Добре, добре. Тільки той... — трохи потупився він. — Ви приходьте до дванадцяти, бо... бо...

— Бо що? — засміялась лукаво Людмила.

— Бо, може, ви спізнитесь, а я не видержу, як почнуть...

І Максим, прохаючи, подивився на неї-

— Ах, ви ж... Ну, добре...

Максим радісно й бочком якось висунувся в двері й, хутко зійшовши сходами на улицю, щасливо затупав додому, не помічаючи за собою якоїсь постаті, що зараз же тихо посунула за ним.

І другого дня, ще не було й одинадцятої, а він уже то стояв на умовленому місці, то нервовий ходив біля його й нетерпляче подивлявся на всі боки. День видався ясний і веселий, і хоча на улицях був скрізь ще лід, побитий на шматки дворниками, але сонце так любо всміхалось, що здавалось — стоїть уже справжня весна.

На Крещатику, де призначена була демонстрація і біля якого чекав Максим, було шумно й людно. З обох боків по тротуарах сунули довгі низки робітників, студентів, інтелігентів з празниковими обличчями і з якимсь чеканням в очах. Іноді стрійне й рівно проїжджали козаки з нахабними пиками, з нагаями в руках і з усмішками й реготом на устах.

Тоді голови всіх повертались до них і з купи робітників іноді вилітала лайка й свист. Але їх спиняли і всі знов сунули далі, через кожні п'ять ступнів поминаючи поліцаїв, що правильним рідким рядком стояли біля кожного тротуару.

Вже було недалеко дванадцятої, а Людмили все не було. Максим стурбовано крутився і вже декільки разів поривався йти, але щоразу зупинявся й з нетерплячою досадою дивився по улиці.

А демонстранти все підходили та підходили то парами, то поодинці, а то й цілими валками. І Максим виразно бачив у кожного на лиці якусь блідість і нервовість, а у деяких своїх знайомих робітників навіть щось таке, чого він ніколи перше не бачив. Він радісно здоровкався з ними, іноді проводив їх кільки ступнів і знов одходив назад, все більше та більше захоплюючись і турбуючись.

Вмить десь щось густо загуділо й ніби зачувся якийсь крик. У Максима страшенно замерло серце; він подивився широко розплющеними очима на робітників, що зразу хутко побігли кудись, і, мов підхоплений якоюсь силою, зірвався й побіг собі за ними. Але то проїжджали козаки, і "ще не було нічого", як розчаровано подумав Максим.

Коли рівно о дванадцятій Людмила прийшла на призначене місце, Максима вже не було, тільки на розі стояла ціла валка поліцаїв та околотків, що з серйозними напруженими лицями напирали на робітників.

"Не видержав-таки", — пробігло в голові у Людмили.

Вона тепер була до того серйозна й поважна, що поліцаї й навіть якийсь околоток поспішно дали їй дорогу і прикрикнули на робітників, що товпились густим рядом. Людмила спокійно пройшла і, пильно

вдивляючись під кожний жовтенький робітничий капелюх, змішалась з валкою демонстрантів.

Надходило вже пів до першої — той час, коли завше звичайно "починається". На тротуарах було вже повно, так що можна було йти тільки туди, куди йшли всі; посередині улиці вже частіше проїжджали козаки, й навіть два рази важко й рівно пройшла рота солдат з кам'яними обличчями і штиками на плечах. В вагонах трамваїв, на балконах будинків, в воротах дворів, навіть на покрівлях сиділа, стояла, навіть висіла публіка з напруженими фізіономіями й чекала, голосно розмовляючи і сміючись нервовим сміхом. В повітрі носилось щось важке й напружене, в очах горів якийсь огонь, розмови велись коротко, нервово й не до діла.

Людмила, трохи розчервонівшись, йшла між двома студентами і, коротко одповідаючи їм, все так же пильно роздивлялась і ніби шукала когось.

— Ви, здається, товаришко, шукаєте когось? — трохи нахилився до неї студент з лівого боку; і Людмила, подивившись на його, побачила й на йому те саме, що бачила на всіх і почувала на собі.

— Так, шукаю одного...

І не встигла скінчить. Раптом зо всіх боків, зо всіх напружених грудей вилетів якийсь крик, всі разом побігли кудись, і Людмила, почуваючи, як в грудях у неї щось росте, шириться, давить, також закричала й побігла зо всіма, спотикаючись і поспішаючи.

— Дивіться, дивіться! — вмить закричав хтось недалеко, й Людмила, піднявши голову, побачила: посередині улиці, над буйним, густим потоком голов маяло щось червоне й ніби гордо, радісно кивало всім на всі боки.

І Людмилі з маленького горбика було виразно видно, як до цього червоного, мов до сонця, збігалось все зо всіх боків, а біля його наче кипіло й бурлило ціле море. А воно здіймалось все вище та вище і мов якимсь страшним і таємничим хитанням підбадьорювало й подужчувало могутнє "ура", що неслося зо всіх боків, що без всякої свідомості вилітало з грудей Людмили, що скликало зо всіх боків кінних поліцаїв, козаків, солдатів. І ось видно Людмилі, як, махаючи якимись не то палицями, не то шаблями, озираючись на всі боки й хвилюючи валку демонстрантів, летять по людях три кінних околотка, щось гукаючи один одному й пильно слідкуючи за червоним. Видно, як червоне за кождим їх приступом мов поспішає й скоріше має по улиці під тисячний крик "ура" і свист та крик поліцаїв. Ось околотки вже близько. "Ура" мов дужчає, лиця скажено напружені, а околотки суворо нахмурені, шарпаючи коней, одбиваючись від рук, що тягнуть їх із сідел, розмахуючи по головах палицями, озираються один на одного й щось гукають до кінних поліцаїв, які десь там, на другому тротуарі, також б'ють, щось кричать і хвилюють потік.

І Людмилине серце б'ється невимовне; з кождим наступом околотків, з кождим змахом прапору їй хочеться кинуться до його, ухопить та хоч і впасти під шаблями.

І зробилось щось дике й страшне. Червоне хитнулось ще декільки разів, здається, зачепилось за голову одного околотка й десь сховалось; а на тому місці замиготіли палиці, зачулись стогони, окремі крики, вискочив з валки без околотка кінь, налетіли козаки, і невпинна хвиля людей зім'яла, спихнула Людмилу й понесла з собою. Вона бігла, задихалась, якісь чоботи давили їй ноги, чиїсь руки штовхали у боки, хтось щось кричав над ухом і гаряче дихав на шию, а сила все несла її.

"Куди ж ми біжимо? Куди ж біжимо?" — літало у неї, а ноги проти волі мусили бігти. Нарешті стали зупинятись; Людмила, важко дихаючи, озирнулась. На тому місці, де маяло червоне, вже не було робітників, тільки гарцували козаки, а зо всіх боків стояли демонстранти і, мов збираючись з силами, переходили всі в один бік.

Вмить хтось знову щось закричав; груди знов сколихнулись, і могуче "ура" знов залунало. І знов кинулись остервеніло козаки і, топчучи, давлячи задніх, почали розганяти. І знов усі побігли кудись. Але бігли недовго; якось само собою всі збились до одної величезної, довгої валки, твердо і спокійніше посунули по улиці. Козаки чогось одстали, й замість їх звідкись взялись солдати і стали йти поруч демонстрантів, не пропускаючи нікого на середину улиці й мов огородивши довгим тином.

Десь затягнув хтось "Дубінушку", далі обізвалась "Марсельєза", і хутко нестрійний, нерівний, але повний великої сили спів став розлягатись по валці. Так спокійно пройшли до рогу одної улиці, що йшла кудись нагору. Людмила вже почала й собі заспокоюватись і вже навіть з'єдналась з якоюсь товаришкою, як раптом всі повернули назад і хтось, боляче наступивши їй на ногу, закричав:

— Козаки за углом!

Людмила хотіла щось спитати, але в цей час захрипіла над нею коняча твар і щось гостро ударило по плечах.

— Р...разойдісь! — заревіло у неї над головою, і козак з чорною борідкою й гарними кучерями під широким картузом знов широко замахнувся нагайом і зі свистом полоснув ним по валці. Перші кинулись вбік, а козак, підбивши ті зім'явши конем якусь панну в рудій шапочці, що щось закричала, але зразу якось змовкла, скажено почав гатити вправо й вліво тго головах, плечах, по чому попало.

Людмила важко дихала і, не пам'ятаючи себе, стояла, й дивилась, і не знала, що робити далі. В той саме час явідкись вискалило з десяток піших поліцаїв і, регочучи між собою, стали напирати на збитих до стіни якоюсь магазину демонстрантів.

— Р...разойдісь! Р...разойдісь! — ревіло зо всіх боків. Але розійтись було нікуди, бо з одного боку були солдати, з другого — позачинені двері

й вікна крамниць, а з третього — поліцаї і козаки, що гасали по валці й гатили її з якимсь божевільним запалом. Можна було тікати назад, але валка була така густа, що Людмила постановила: краще всього продертись вперед і між козаками вибратись чи живою, чи мертвою на другий бік рогу. Скинувши з себе дрижачою рукою капелюх, що весь час тільки перешкоджав їй, вона з рішуче піднятою, непокритою головою суворо, поважно, твердо стала продиратись вперед.

— Товаришко! Там козаки! — гукнув їй хтось позаду.

— Я знаю! — озирнулась вона і, блиснувши очима, знов .ще твердіше пітала вперед. За нею посунув ще дехто; а коли вона порівнялася в поліцаями, що одбивали якимись виструганими палицями всякого, хто хотів продертися, А, не звертаючи уваги, стала напирати на них, то вже вся валка, мов набравшись якоїсь сили, разом тукнула "ура" і з силою наперла вперед.

— Ніззя! Ніззя! — гукнув було, один поліцай в великою рижою бородою, одпихаюта Людмилу; але вона раптом скажено кинулась на його, вихватила палицю і я якійсь несвідомій нестямі стала бити його по голові, по плечах, по руках і, навіть разів зо два ударила якогось студента, що кинувся за нею.

— Ур-р-ра! — страшенно розляглося в передніх рядах, що бачили цю сцену.

— Ур-р-ра! — покотилося далі.

— Ур-р-ра! — обізвалося десь там, далеко, на другому кінці демонстрації.

— Ур-р-ра! — ще дужче пронеслося знов тут, і веселі поліцаї в один мент десь щезли під могучим напором, і тільки в деяких місцях крутились якісь купки та миготіли в повітрі палиці.

І знов сталося щось дике й страшне. Як демони, налетіли знов козаки.; і звов збиті демонстранти, розбігаючись на. всі бокм, падали під ударами нагаїв, одбивалися каміннями, збирались в купки, знов розбігались і звов падали, виносячи на руках побитих товаришів, нашвидку заві'язуючи свої рани й знов кидаючись туди, де більші купи були, де розлягалось голосніше "ура".

Задихана, червона, з розірваним рукавом, стояла Людмила під ворітьми якогось будинку і дрижачою рукою витирала піт на лиці. Біля неї стояло декільки робітників і два студенти і, також важко дихаючи, червоні, пом'яті, дивились туди, де тільки що були.

Тут було тихіше, тільки "приватна публіка" купчилась та з-за плечей одно одного дивилась до "центру".

Вмить в "публіці" зашамоталось, захвилювалось і раптово посунуло назад.

— Когось ловлять! — крикнув хтось.

І за цими словами повз Людмилу пробігла якась постать в жовтенькому капелюсі й, пригинаючись, силкувалась утікти від двох поліцаїв, що, тяжко сопучи, гнались за нею.

"Максим!" — раптом пронеслось у серці Людмили, і, незчувшись сама, як зірвалася з. місця, вона під здивованими поглядами "публіки" щось закричала й побігла за ним. Робітники и студенти, також щось закричавши, рванулись, випередили її і вмить разом зупинились. Зробилось щось незрозуміле. Поліцаї щезли, а замість їх на землі валялись якісь дві чорні постаті й щось ловили.

— Сюди, товаришу, сюди! — крикнув студент; і Максим, вже без жовтенького капелюха, вмить наче виринув звідкись і, з хрипом, важко дихаючи, всунувся між студентів і робітників.

— Сідайте, сідайте! — схопила його за плечі Людмила і придушила до землі. Максим не сів, а впав.

— Держіть, держіть його! — пробіг повз їх поліцай, озираючись на всі боки з налитими кров'ю очима і з порохом на щоці

— Туди побіг, господін поліцейський! Туди! — поспішно показав один з робітників в протилежний бік. — Я сам бачив... Туди!

Поліцай мовчки недовірчиво озирнув його й побіг далі, а за ним і другий, шкандибаючи, обтрусюючись на ходу й безсоромно лаючи тих, що сміялися з його.

— Ах, як добре! Ах, як добре, товаришко! — щасливо шепотів Максим, піднявши голову й дивлячись до Людмили. — Ах, як добре!

А Людмила з ніжністю дивилась на його червоне лице, на піну, що засохла в кутках губ, на ноздрі, що широко хвилювались, на мокре, розкудовчене волосся на голові й радісно-щасливо всміхалась. А робітники здивовано дивились на них і собі починали радісно усміхатись і розпитувати Максима. І він говорив їм беззв'язно, хапаючись, перебиваючи себе і звертаючись до всіх. Коли ж поліцаї вже зовсім щезли і "публіка" заспокоїлась, то біля них уже стала збиратись ціла валка цікавих і, проштовхуючись, пролазячи поміж другими, слухали його.

— Ну, годі! — раптом спинила його Людмила. — Ходім звідси.

— Ходім, ходім! — поспішно згодився він. — Ходім "туди"! Правда?

— Правда, правда!

Й вони рушили, а за ними й ті, що стояли. І "публіка" розступилась перед ними, здивовано дивилась і проводжала очима високу, повну панну з непокритою, чорною, густою косою, й робітника з червоним, молодим,

щасливим лицем, і всю купу, яка, палко розмовляючи між собою, все побільшувалась та побільшувалась.

— А ми дуже неконспіративно йдемо! — засміялась Людмила, обдивляючись на себе й на Максима. — Ще заарештують.

— Ну, то що?! — щасливо тріпнув він головою. — Хай! Зате ж я їм дав. Зате ж я боровся! Ах, як добре, добродійко! — вмить зупиняючись на мент і дивлячись на неї, скрикнув він. — Ви знаєте, що я бив їх так, що аж руки болять! Я ж, знаєте, одного поліцейського прибив! їй-богу!.. Я вам говорив це?.. Так, знаєте, і впав... А ви били?

— Не знаю... Може...

— Правда, так наче ви в тумані? От так і я... А серце, знаєте, так б'ється... А колись же от так і революція буде. Правда?.. Тільки не скоро... Ах, знаєте, як стидно, як стидно! — вмить з болем перебив він себе і зараз же, хапаючись і наступаючи всім на ноги, заговорив далі — Ви втікали, товаришко?.. Од козаків?.. Правда, стидно? Правда, боляче так?.. Я, знаєте, хотів прямо упасти, й хай топчуть... А всі біжать... А ті б'ють... Нагайками по лиці... Одному, знаєте, якомусь студентові вибили око й арештували зараз же... Мене не арештують: я буду одбиваться до смерті... Я вже не хочу в тюрму...

Людмила слухала його і, не вважаючи на те, що звертала на себе увагу всіх, дивилась тільки на всі боки й бажала тільки скоріше дійти "туди". Проминали знайомі задихані лиця, хтось із товаришок і товаришів студентів зупиняв її й щось говорив, а вона тільки усміхалась і всіх кликала "туди". Хутко біля неї й Максима зібралась знов велика валка розігнаних демонстрантів і стала з піснею наближатись до "центру".

А там творилось те саме, що й тоді, як Людмила виривалася звідти. З одного боку — стіни улиці, з другого — рота солдат, а спереду й позаду — поліцаї й козаки, які то накидалися на валку й били демонстрантів, то,

гарцуючи, спочивали і тільки пильно слідкували згори. Коли вже Людмила з купою наблизилась так, що їх побачили задні із "центру", Максим став копатись чогось за пазухою, раптом витягнув дрижачими руками якусь велику червону хустку й, високо піднявши її, голосно й дзвінко закричав:

— Геть з самодержавієм! Хай живе соціяльна революція! Ур-р-а-а!

Людмила здригнулась.

— Що ви робите?! Ви! — здивовано схопила вона його за руку, але пізно вже було. Зобачивши червоне, козаки, як звірі, кинулись до них, і не встигла Людмила протягнути навіть поперед себе руки, як на неї налетіла коняча голова, попхнула її, збила з ніг, і Людмила, чуючи, як щось важке й гостре ступає їй на руку, впала без пам'яті.

Коли вона прийшла в себе, коли здивовано повела своїми великими очима круг себе, їй перш за все кинувся в вічі патрет Миколи II з його риженькою борідкою й кирпатим носом.

"В жандармерії!" — пролетіло у неї.

— Дивиться вже, дивиться... Води! — зашепотіло вмить щось біля неї. Людмила хутко підвелась. На неї дивились знайомі очі Сивенка, а знайома невеличка борідка його заспокоююче хиталась і мов говорила за губами: — Дивиться вже, дивиться. Води!

— Я в аптеці? — спитала вона, дивлячись на ряд полиць з банками, пляшками й таким іншим.

— А ви б де хотіли бути? — усміхнувся Сивенко, щось мішаючи в шклянці з водою, яку приніс йому незнайомий студент.

Людмила сіла, озирнулась. В аптеці вже було темнувато й видно було, що починало смеркатись. За стойкою стояв якийсь блідий молодий добродій і пильно дивився на неї. Людмила одвернулась, потім, щось наче згадавши, хутко повернулась до Сивенка і спитала:

— А ви, товаришу, не знаєте, чи заарештували того робітника, що був зо мною в той час, коли я впала? Не бачили?

— Не знаю, товаришко; здається, його також, як і вас, почастували добре... Болить голова?

— Трохи...

— Де?

Людмила хотіла підвести руку і вмить почула страшний біль.

— Ох! — проти волі вирвалось у неї.

— Тихо, тихо! — затурбувався він. — Я перев'язав вам... Не руште, не руште!.. Зараз я вас посаджу на візника й поїдемо додому... Ось нате, випийте...

— А вже скінчилось?

— Для вас уже...

Людмила випила зі згагою із шклянки, ще раз подивилась на блідого добродія за стойкою, й їй здалося, ніби вона бачила його десь.

— Ну, посидьте ж тут, я зараз, — ухопив Сивенко картуза й пішов кудись в другі двері.

— Куди ж ви? — здивувалась Людмила.

— За візником.

— Та хіба в ці двері!

— Ті по случаю демонстрації замкнені... — блідий добродій усміхнувся й одвернувся.

Хвилин через п'ять Людмила вже обережно сідала на бричку з піднятою будкою і серйозно й поважно хитала головою блідому добродієві і студентові.

А на улицях ще кипіло. Скакали іноді козаки, гикаючи й махаючи нагаями; проїжджали звощики з двома поліцаями, що, обхопивши за стан, держали якогось студента ябо панночку; вилітало звідкись "ура", а за ним крик, свист і стук копит. Раз навіть бричка мусила спинитись і тихо їхати за купкою демонстрантів, які, очевидячки, тільки що зібрались знов до гурту й гучно співали:

На бой кровавый, святой и правый,

Марш, марш вперед, рабочий народ!

Але недовго співали. Наскочили козаки, врізались в купку і зразу проробили бричці дорогу. Візник стьобнув коней, і бричка, поминаючи червоні, захоплені лиця демонстрантів, хутко покотилась вперед.

Тої ж таки ночі Людмила вже чекала жандарів. Але їх не було ні в ту ніч, ні в другу, ні в третю.

"Невже так минеться?" — не вірилось їй, але все-таки нікуди, крім своєї контори, не ходила, нічого не писала й не читала і кожного вечора

пильно обдивлялась по всіх куточках, чи не забула як-небудь чого заховати. Минуло днів з п'ять. Все було спокійно, жандари не являлись. Але не являвся й Максим. Приходили до неї товариші, товаришки, приходили ті, що вона бачила їх на демонстрації, приходили й ті, що й не бачила, всіх розпитувала, але ніхто не міг їй нічого сказати.

"Розуміється, заарештували", — порішила вона й почула, як їй стало якось нудно і глуха злість здавила груди. Навіть злість була й на Максима, і на себе, і на всіх.

Аж ось на шостий чи на сьомий день, перев'язуючи руку, вона вмить почула знайомий, тихий, несмілий стук у стіні.

"Максим", — кидаючи хустку й поспішаючи, вибігла вона в сіни й, одімкнувши двері, широко розчинила їх.

— Ви, Максиме? — прошепотіла вона з якимсь дрижанням у голосі.

— Я... — заворушилась якась постать біля стіни.

— Чого ж ви... Йдіть... Заходьте!

Постать несміло й зігнувшись якось просковзнула проз неї й так же несміло просунулась у кімнату. Людмила поспішно замкнула двері й хутко ввійшла за ним.

— Де ж ви були? Чом не приходили? — зараз же накинулась вона, але, подививши на його, раптом спинилась та так і застигла.

Лице його було бліде, якесь запале, й на губах знов грала та сама жалька, винувата усмішка, а очі безпокійно й несміло бігали на всі боки.

— Зно-ов!.. — якось тихо й мов підтверджуючи й разом питаючи, сумно, сердито й суворо протягнула вона. — Зно-ов... Максиме! Товаришу!.. Що ж ви робите? !

— Я, добродійко, нічого, їй-богу, нічого, — хутко й тихо заговорив він, мнучи якогось драного картуза, — Я маю до вас діло... Я зараз піду...

— Нікуди ви не підете! — скрикнула Людмила. — Нікуди, чуєте?! Говоріть краще, де були?.. Та сядьте!

Максим сів і, вже не ховаючи ніг, якось занадто прямо став дивитись їй в очі, ніби збирався щось сказати.

— Ну? Де були?.. Як втікли з демонстрації?

— Та так... Утік... Я маю до вас, добро... товаришко, діло...

— Я хочу знать, де ви були! — сердито перебила Людмила...

— Та дома... На роботі... Мене хотять арештувати... Сашку й Василя забрали... І мене взяли б, та я дома не був тоді... Тепер стережуть. Я цілий день сидів у товариша.

— Може, їсти хочете?

Максим хотів одмовитись, але, очевидячки, так хотів їсти, що тільки подивився безсило на неї й нахилив трохи голову.

Людмила зараз же схопилась, підняла по дорозі покинуту хустку й хутко вийшла з кімнати. Хвилини через три вона вернулась уже з перев'язаною рукою й з хлібом, маслом та чаєм на тарілці.

— Вперед їжте, а потім будете розказувати, — дивлячись на його, кинула вона, ставляючи все перед ним і одходячи трохи вбік.

Максим став їсти. Видно було, що він давно вже не їв, бо, ковтнувши хліба, зараз же став гикать з неприємним підскакуванням і викриком. Це, очевидячки, страшенно засоромило його, бо густо почервонів і перестав їсти, винувато подивляючись на Людмилу, якій стало також ніяково і до болю жаль його.

— Чаю сьорбніть! — нарешті порадила вона. Максим слухняно та поспішно вхопив шклянку й дрижачими руками став підносити до запеклих і посинілих губ.

Людмила одвернулась і стала ходити по кімнаті, м'яко віючи своєю широкою світлою блузою і поглядаючи іноді на Максима, який без неї зараз, же справився з гикавкою і вже смачно жував хліб, бажаючи, очевидячки, скоріше й менше їсти.

— Дякую... — нарешті промовив, утершись рукавом і трохи одсунувшись.

— Ну, розказуйте... — сіла Людмила проти його — Як втікли з демонстрації.

— Так... Мене не зачіпали...

— Де ж ви були весь тиждень?

— Дома... Сидів...

— І знов почали нудить?

Максим ще жалчіше подивився на неї й хотів щось сказати, але нахилив тільки голову й почав м'яти картуза.

— Що ж вам ще треба? — тихо заговорила Людмила. — Була ж демонстрація... Ви ж "боролись"... Що ж вам?

— А тепер? — підняв голову Максим. — Знов нічого?.. Знов так?.. Занятія, збірки?.. Я ж не можу, добродійко!.. — І, раптом понизивши голос, додав: — Я маю до вас діло...

— Ну?

— Дайте мені двадцять рублів.

— Нащо це так багато?

— Я поїду в Петербург.

— В Петербург? — здивовано протягнула Людмила й пильно подивилась на його. Максим знов нахилив голову.

— Чого ви там захотіли?

— Я хочу там... Я хочу там знайти собі роботу... Я вже давно... Нема? — підняв він голову і, зустрівшись з її строгим і суворим навіть поглядом, змішався й хутко забігав очима.

— Товаришу Максиме! Що ви думаєте собі? — тихо почала Людмила. — Що ви гадаєте? Це ж дурниця!.. Це ж... божевілля... За двадцять рублів... Гм... Та... тут!.. Ну, що вам казати?! Та тут треба сотні, по двадцять рублів, щоб зробити те, що ви хочете, а ви... Дайте йому двадцять рублів, і він поїде в Петербург!

— Ну то що!.. Я знайду там роботу, а там, може...

— А там вас заберуть, повісять. От і весь ваш подвиг!

— Не заберуть.

— Ет! Мовчіть краще!

Максим ніяково поворухнувся й задумливо застиг, трохи схилившись безсило вперед і дивлячись просто себе широкими очима.

Людмила також замислилась і, ніби прокидаючись, іноді скоса дивилась на його і знов, зітхнувши, щось пильно й нахмурившись думала.

— Ну, то я кинусь під поїзд... — вмить якось беззвучно прошепотів Максим, не ворушачись-таки й не повертаючись, тільки дивлячись уже не так задумливо й рівно.

Людмила хутко повернула до його голову.

— Що ви сказали? — якось здушено промовила вона.

— Під поїзд кинусь, — знов беззвучно прошепотів він, не усміхаючись і все-таки не повертаючись.

— І вам не сором це казати?.. І ви смієте називати себе соціялістом, і ви... Йдіть... кидайтесь!.. — спалахнувши, встала вона й навіть показала рукою на двері.

Але Максим не ворухнувся.

— Йдіть же!.. — тихіше вже додала вона і, постоявши трохи, знов сіла й нахмурилась. Пройшло хвилини дві.

— От що, — помалу і якось з натугою почала вона. — Я маю одно средство... Не хочу брехати... Ви слухаєте? Максим здригнувся і злякано повернув до неї голову.

— Слухайте!.. Я маю средство... Воно для мене неприємне, але ж... коли і воно не поможе, тоді... тоді робіть що хочете...

Максим безнадійно подивився на неї.

— Ви поїдете в село... Чуєте?.. Ви хочете роботи... Там є робота... Організуйте, пропагандируйте, агітуйте... Там вас слухатимуть... Я хотіла б, щоб ви були тут, бо ви й тут потрібні, але ж... Згоджуєтесь?

— А хіба у вас нема двадцяти рублів? — похмуро й вороже кинув він.

Людмила нетерпляче ударила себе по коліні:

— Ви краще слухайте!.. За два-дцять руб-лів ні-чо-го не зро-би-те. Чуєте?.. Поїдете в село!..

Максим байдуже й дерев'яне подивився на неї і щось, очевидячки, знов думав.

— Сьогодня ж і поїдете... Замість того щоб нудить от тут і тинятись десь по товаришах, їдьте, зробіть діло.

— І літератури дасте? — сумно спитав він.

— І літератури, і прокламації, і гроші... Все!

— Добре! — байдуже хитнув він головою й почав вставати, мов збираючись уже їхати.

— Куди ж ви? — здивовано подивилась вона на його.

— А хіба це не зараз?

Людмила засміялась і, схопивши за руку, тихо посадила знов на стілець. Він покірливо сів і слабо й безсило й собі усміхнувся. Лице йому, здавалось, ще більше зблідло й навіть пожовтіло, а руки й очі ніби згубили тепер нервову затурбованість і виглядали якось мляво й ще жалкіше.

— Не дивіться, я переодягнусь, — зітхнувши, встала Людмила й перейшла в другий куток кімнати. Максим поспішно всім тілом одвернувся в другий бік і застиг.

Переодягтись, Людмила запнула лице густим чорним вуалем, дістала з шафи якийсь інший, ніж звичайно носила, капелюх і низько наділа його на лоба.

— Я піду вперед, а ви ступнів на двацять йдіть за мною, — почала вона шепотом. — Чуєте?.. Та поверніться, вже можна.

Максим також поспішно повернувся й навіть встав.

— Я буду йти попереду, а ви позаду... Та глядіть, щоб за нами не було шпига... Якщо примітите, кашляніть три рази підряд... Розумієте?.. Потім я зайду в одні ворота (це недалеко)... ви йдіть за мною... Там вам дадуть все... і гроші, і адреси, куди їхать... Аби тільки дома захопити... коли не буде дома, вертайтесь і все-таки йдіть за мною. Чуєте?

— Чую, — прошепотів Максим.

— Ну, ходім.

Вийшовши на улицю, Людмила трохи постояла біля ґанку, пильно вдивляючись у всі закутки, потім хутко рушила й, не озираючись, пішла по тротуару. Хвилини через дві вийшов і Максим і, густо й часто переступаючи ногами, озираючись і зупиняючись, майже біг слідом за нею. На улиці було темно й вогко, тільки ліхтарі проривали темряву та з деяких будинків падало ясне світло на дорогу.

Спершу Максим пильно озирався, придивлявся, але чим далі, то йшов тихіше й тихіше і, як видно, забував навіть про темну жіночу постать, що хутко йшла попереду. Потім, наче згадавши, підіймав голову, стурбовано дивився вперед і мало не біг за нею. Аж ось Людмила зайшла в якісь ворота й зникла. Максим бачив, куди вона зайшла, і, почекавши трохи, озираючись знов, про-сковзнув і собі туди ж. На якомусь дерев'яному ґанку вже чекала Людмила.

— Сюди, сюди! — прошепотіла вона й пішла вперед. Якимись темними, вузенькими коридорчиками, по якихсь сходах, мацаючи руками по стінах, вони, нарешті, добились до якихсь дверей, що були, як нащупав Максим, оббиті ніби кожею. Людмила твердо стукнула два рази, почекала з дві секунді, потім стукнула ще раз і знов два рази. За цим зачулась чиясь хода і в дверях заторохкотів ключ.

— Свої, свої, одчиняйте, — зашепотіла Людмила, як тільки двері злегка відчинились і звідти виглянула якась голова в окулярах. — Боялась, що не захоплю вас дома. Познайомтесь, — хитнула вона головою, коли Максим несміло вступив за нею в кімнату і трохи зажмурився від світла.

"Окуляри" протягнули йому руку й щось пробурмотіли. Максим поспішно й з ніяковістю потряс її й нічого не сказав.

— Йдіть сюди! — шепотом покликала Людмила "окуляри", одходячи в другий куток. — А ви сядьте! — кинула Максимові.

Максим озирнувся і, обережно знявши якусь одежину з стільця й поклавши її на скриньку, сів і став роздивлятись. Кімнатка була невеличка, студентська і якась через край нечепурна. На кілках висіла шинель, студентський картуз, якісь штани і більше нічого. Підлога була брудна, стіл з розкиданими книжками й паперами чогось похилився й спирався одним боком на спинку стільця.

"Ніжки одної нема", — догадавсь Максим і, чогось зітхнувши, став дивитись на Людмилу й студента. Вони стояли до його в профіль, і йому було виразно видно серйозне і строге око Людмили, що хутко щось говорила, і руденьку борідку "окулярів", що мовчки й також серйозно слухали її.

— Ну? Добре? — мов кінчаючи, голосно вже спитала вона.

— Добре... Мені все одно... — згодились "окуляри" й зараз же вийшли кудись в другі двері.

— Поїзд іде на Самійлівку в пів до десятої... Ви спершу поїдете в Самійлівку, — повернулась Людмила до Максима. — Тепер ще й дев'ятої нема... Зараз принесе гроші, "бумажки" і... все розкаже вам... Повинен був другий їхати, а тепер ви поїдете.

— Добре... — байдуже прошепотів він.

Людмила глянула на його, подержала трохи на йому свій погляд і, одвернувшись, почала задумливо ходити по кімнаті.

Через якийсь час "окуляри" вернулись, щільно причинили за собою двері й, підійшовши до столу, поклали на його якийсь пакунок, обв'язаний шпагатом і акуратно загорнений в папір.

— Тепер слухайте... — густим басом звернулись вони до Максима, який зараз же встав і поспішно наблизився до столу. — Це... піде все... в

два села, — розгортаючи пакунок і виймаючи якісь книжечки, зашепотіли "окуляри". — Це повинно бути доставлено в Самійлівку, а це... бачите?.. це в Кам'янку. Їхать будете на станцію Вахристу... Коли приїдете, вийдете на перон...

Максим хитав головою, слухав і навіть шепотів іноді губами, повторяючи назвисько або адресу. А Людмила все ходила по кімнаті, заклавши руки за спину й дивлячись іноді на його глибоким м'яким поглядом.

— Вже? — нарешті підійшла вона до них.

— Зараз... Попрохаєте Василя, щоб дав вам селянську одежу... Гроші тратьте обережно... Коли справитесь, зараз же вертайтесь назад і зайдіть або до товаришки, або до мене... Знайдете мою кватиру?

Максим хотів сказати, але Людмила, якось хапаючись, хутко перебила:

— Він зайде до мене... Тут ще треба... шукати. До мене зайде!

— Мені все одно... — згодились "окуляри" і, поважно винявши гаманця, стали одлічувати гроші.

— Тільки ви там даремно не сидіть, — серйозно звернулась Людмила до Максима. — Зробите — й назад... Чуєте?

— Добре, — прошепотів Максим і якось безнадійно й покірливо глянув на неї.

— Нате! — скінчили "окуляри" й подали декільки бумажок і одного золотого. Максим обережно заховав їх в кишеню й взяв у руки клуночок, який "окуляри" зав’язали в якусь синеньку хусточку, так що здавалось, ніби там був хліб або якась їжа.

Попрощались, і Людмила з Максимом вийшли.

— Ну, всього доброго, — зупиняючись біля воріт, прошепотіла вона й протягнула йому руку. Максим подав свою й хотів вже одняти, але Людмила задержала її й, помовчавши трохи, додала: — Глядіть же... Через тиждень чекаю назад... Коли не поможеться "там", тоді... тоді що хочете...

— А тоді грошей дадуть у... Петербург? — живо спитав Максим.

— Як не поможеться "там", дадуть...

Максим несміло потягнув руку і, визволивши її, хутко сховав в кишеню.

Людмила ще трохи мовчки подивилась на його і, наче скидаючи з себе щось, зітхнула й рішуче промовила:

— Ну, йдіть!..

Максим зараз же рушив і, ще раз озирнувшись, темною тінню замиготів по улиці.

Минуло три дні. Людмила вже рішуче стала готуватись до арешту. Понаписувала листи знайомим, написала листа старенькому батькові, в якому обережно натякала на те, що тепер може всяке бути з кожним", передала гроші, які мала, товаришам і навіть написала подання в телеграфну контору об "отставці" й порадила одній товаришці наготовити друге, щоб захопити зараз же її місце. На збірки не ходила, до знайомих виходила рідко, тільки іноді навмисно виходила на улицю й тішилась двома шпигами, які зараз же починали проводжати її.

Й одного тільки бажалося їй: бути заарештованій після того, як побачить Максима й довідається, як він і що з ним. Про самий же арешт

думала так, як думають про щось неминуче, важке, але необхідне. Але, чуючи навкруги звістки, що там заарештували разом трьох, там схопили просто на улиці, там заманили в "участок" і засадили просто в камеру, їй іноді не вірилось, що її заберуть: занадто вже довго тягнулось це чекання. І навіть іноді ставало страшно чогось, подумавши, що її справді заарештують. Тоді їй пригадувалось зараз же жалке, винувате обличчя Максима і ставало так нудно, так безнадійно, що хотілось, просто-таки хотілось в тюрму.

Одного вечора було занадто якось тоскливо. За стіною у хазяйки, в якої наймала цю кімнату, хтось тихо грав на п'яніно, щось рівно й поважно ходило над головою, й ледве долітав шум з улиці.

Людмила, серйозна й поважна, з трохи зблідлим лицем і затягнена в чорну сукню, сиділа й мовчки слухала гостя-студента, який, очевидячки, почував себе ніяково й важко, але сидів все-таки і з робленою жвавістю оповідав щось. Вона іноді поглядала на його, криво, з натугою усміхалася, коли він сміявся, і почувала, як нудьга все більше та більше сковує їй груди.

"Чи піде ж коли він, боже мій!" — думалось їй. А гость, як буває завше, чим більше почував себе ніяково, тим більше хотів скинути це з себе і ще більше заплутувався.

Раптом зачувся тихий стук у стіні. Людмила й студент зразу озирнулись і мовчки стали слухати. Стук повторився голосніше й твердіше.

— Стукають! — для чогось шепотом промовив студент і питаюче подивився на неї. Людмила трохи зблідла, потім почервоніла й раптово встала. Встав і гость.

— Це до мене, — нарешті промовила вона якось здавлено і з одчаєм подивилась на його. А він, ніби зрозумівши, хутко кинувся до своєї шинелі й, поспішаючи, став одягатись, промовляючи:

— Я не буду перешкоджати вам... Я колись другим разом...

І видно було, що й сам радий був стукові. Людмила нічого не сказала й нетерпляче тільки дивилась на його, прислухаючись іноді й схвильовано дихаючи.

Коли гость одяг шинель, вона раптом, згадавши щось, хутко вийшла в сіни, хапаючись одімкнути двері, і, прошепотівши в них: "Сховайтесь нагору!", знов зачинила їх і повернулась до кімнати. Гость уже одяг калоші і, тримаючи картуза в руках, поспішно протягнув їй руку. Людмила потрясла її і, щось говорячи, знов одімкнула двері на сходи й випустила його. Студент вискочив, пильно озирнувся, але, не зобачивши нікого, мов знов зрозумів щось, підняв з якимсь бормотанням картуза й хутко збіг униз. Людмила зосталась сама. Коли грюкнули внизу вхідні двері, вона хутко підійшла до сходів, що йшли на третій поверх, і прошепотіла:

— Максиме! Максиме!

Зараз же зачулась якась важка хода і на сходах почала спускатись якась постать в свиті, чоботах і високій чорній шапці.

— Скоріше, скоріше!..

Постать ще важче застукала чобітьми і хутко пішла за Людмилою.

— Бо-о-же! Який він!.. — радісно дивилась вона на його, озираючи з ніг до голови й тримаючи за руку. А Максим ясно й щасливо дивився на неї і не соромився, не мняв ніяково шапки у руках і навіть не звертав уваги, що з грубих чобіт його потрохи стікала вода на чисту підлогу й

зоставляла брудні, чорні сліди. Лице його знов пашіло здоров'ям, енергією і якоюсь гордою поважністю.

— Та чого ж ми стоїмо тут? — схаменулась Людмила. — Йдіть ближче... Я хочу роздивитись на вас.

Максим почовгав за нею і так же мовчки, але трохи засоромившись, зупинився біля стола й подивився на неї.

— Ах, ви ж хороший! — не витримала вона й ласкаво повела рукою по щоці йому. Максимові стало якось тепло-тепло від цього й невимовне радісно.

— А правда, добре мені? — щасливо засміявся він, подивившись на свиту й на чоботи.

— Страшенно добре! — скрикнула вона. — Страшенно добре! І, видно, все добре, га?.. Все, правда?

— Все, — усміхнувся він, але зараз же зробився серйозним і з діловим, стурбованим видом, мов згадавши щось, заговорив: — Тільки я, добродійко, не був у Кам'янці... Тільки в Самійлівці...

— Чого ж то?

— Так... Бо прийшлось все роздати в Самійлівці... Страшенно мало дали... Що ж там?.. Двадцять книжечок і сотня прокламацій. Так же не можна... Коли ми зібрались у Василя, так там і сотні книжок мало б було. Ах, які вони, знаєте, всі такі простодушні! — вмить захоплено перебив він свій діловий тон. — Усі такі, знаєте... Мене більше всього те, що такі, знаєте, старики, а так слухають мене... А жаль їх!.. Тільки говорять, що я якось кумедно говорю по-мужицьки. Хіба я так погано говорю ще по-українськи?

— А ви думали, що добре?

— Авжеж!.. І знаєте, що я вам скажу! Якби я не вмів говорити по-українськи, вони б і не приняли б мене...

Вони й так, знаєте, косо дивились, що я був одягнений в "панське". Хм... я в "панське"!.. Уже заклав цілий гурток... Обіцяють збиратись й читати... А прокламації, знаєте, так подобались, що аж плакали многі... їй-богу... і я, знаєте, так якось... Теж трохи не заплакав...

— Та ну? — засміялась ласкаво Людмила й проміняс-тими, тихими очима мов голубила його.

— Їй-богу! Ну, та що!.. Хіба це погано... А грошей я мало розтратив... Два рублі і п'ятнадцять копійок... Треба, знаєте, ще літератури й прокламацій... У них там була якась література, та вони кажуть, що не розуміють. Мабуть, есерів, бо один парубок щось говорив мені... Я розібрав, що нібито "19 февраля"... Щось таке... Погано, що есери по-російськи пишуть. Тут, на Україні... А знаєте, який один розумний був!.. Він уже перше десь читав "Дядька Дмитра". Хоче, знаєте, везти своїм родичам... Ах, знаєте, скільки там роботи!.. Я тепер тільки там буду... Там на вік мені буде роботи... Ви мені давайте літературу, а я буду возить... Вони вже й адрес мені надавали... В чотирьох селах уже єсть наші люди...

— А в Петербург? — кинула лукаво Людмила.

— Ет!.. Там краще!.. Що Петербург!.. Тільки більше треба літератури... Що ж тут? Зразу розібрали... Я не хотів давати всього, так аж просили... кормили мене, знаєте, і одежу дали. "Ми, — кажуть, — і грошей дамо, тільки давайте нам таких книжок".

— Ну, ви вже переборщуєте, здається, — усміхнулась Людмила.

— Ні! Їй-богу, ні! — палко скрикнув він. — Що ж мені?! Їй-богу, правда!..

— І ні один не подивився косо на книжки?

— Ні! — твердо тріпнув він головою, але зараз же, ніби згадавши щось, тихіше додав: — Був один... Але ж що там!.. Каже, що проти бога гріх іти, як бог дав, так нам і буде...

— Ага, вже один...

— Ну, то що!.. Я його, здається, уговорив... Ну, то що!.. А хіба нам кого потрібно пропагандирувати? Якби всі розуміли, так і пропагандирувать не треба! Авжеж! — радісно скрикнув він, очевидячки, задоволений знайденим виходом, і сміливо подивився на неї. Людмила нічого не сказала.

Максим замовк, потім зразу стрепенувся й став вставати.

— Куди ж ви? — злякалась Людмила.

— Аякже! — здивувався він. — Я ж сьогодня й назад... Я тільки літератури. А потім, я хочу у вас попрохати, — трохи другим тоном додав він, — для себе... щось... Тепер я маю багато часу і хочу читати... Я, знаєте, хочу тепер все знати, як студенти... Тепер це треба...

— Та сьогодия таки й назад? — тихо, не дивлячись на його, серйозно спитала Людмила.

— Сьогодня, сьогодня... Бо я обіцяв, що зранку прийду знов у Самійлівку і зараз же поїдемо з Василем до його родичів...

— А яких же вам книжок... для вас?

— Яких?.. Я, знаєте, хотів би хорошу якусь політичну економію. І щоб, знаєте, по-українському... Я вже читав деякі... А тепер якби хорошу... А потім якби щось по аграрному питанню.

— Добре... — якось сухо й рівно промовила Людмила, не встаючи і дивлячись кудись в куток.

— Потім, може, є щось із нелегального.

— Добре...

Людмила трохи помовчала.

— А може б, ви завтра поїхали?.. — раптом тихо кинула вона. — А сьогодня б посиділи у мене. Може ж, більше не побачимося... — криво якось усміхнулась вона й подивилась на його. — Арештують... А я хотіла б з вами посидіти... Ви ж мій ученик...

— Арештують? — прошепотів він злякано.

— Певно... Всіх беруть... А за мною вже давно шпиги ходять... Зостанетесь?

— Чого ж? Я останусь... Тільки той... Василь, знаєте... Я останусь...

Людмила подивилась на його, зустрілась з його стурбованим поглядом, зітхнула й рішуче встала.

— Ні! їдьте сьогодня!.. — промовила вона якось сухо й почала шукати щось між книжками.

— Ось вам... Ось ще... Прочитайте, як хочете! — не обертаючись, протягнула вона якісь книжки і, покопавшись ще трохи, тихо одійшла і

знов сіла на стілець. Максим обережно засунув книжки за пазуху, помнявся трохи; на місці й несміло промовив:

— Я вже йду, добродійко... Боюсь спізнитись... А ще треба зайти за літературою.

Людмила стрепенулась і, якось нервово й серйозно попрощавшись, випустила його на сходи.

В ту ж таки ніч Людмилу заарештували. Коли вже жандармський офіцер перетрусив все в кімнаті, не знайшовши нічого "преступного" (ще й записав у протокол), коли вже Людмила спокійно й поважно з виду, тільки дуже серйозна й бліда, зав'язувала подушку й білизну, один із жандарів нахилився над підлогою й став на щось пильно роздивлятися.

— Що там? — спитав офіцер.

— Сліди якісь, ваше благородіє!.. — підвів трохи зчервонілу голову жандар. — Ніби мужицькі...

Людмила хутко озирнулась. Офіцер піймав це й раптово спитав її:

— А в якій годині вийшов від вас цей мужик?

— Який мужик? — холодно й вороже скинула вона на його очима.

— Цей, що був у вас... — трохи змішався офіцер.

— Ніяких мужиків у мене не було! — зі зневагою кинула вона і знов стала зав'язувати.

— Хм... — здвигнув плечима офіцер і почав записувати:

"На підлозі кімнати помітні були сліди великих мужицьких чобіт з підковами. Арештована одмовлялась і не хотіла вияснити причини слідів".

— Прошу підписатися! — скінчивши, звернувся він до неї.

Людмила спокійно підійшла, згорда взяла перо в руки і, прочитавши додаток, усміхнулась і підписалась.

А гарне, трохи сухе лице її мов на хвилину засвітилось проміннями й наче говорило:

"Пізно! Він уже там!"